

בל נפנה עורף לחזית האזרחית (בעקבות פרסום דו"ח מבקר המדינה)

מאיר אלרן

דוח מבקר המדינה על היערכות העורף ועל תפקודו במלחמת לבנון השנייה¹ קבע כי מנהיגיה המדיניים והצבאיים של מדינת ישראל, כל אחד על פי חלקו, כשלו באורח חמור בקבלת ההחלטות, בהערכה ובביצוע הנוגעים לטיפול בעורף בעת מלחמת לבנון השנייה. הליקויים החמורים מגיעים, לדאבון לבו של המבקר, עד כדי "ליקוי מאורות"². בקביעות קשות אלה של המבקר, בדוח עב כרס ומפורט מאוד, הסוקר באורח נוקב ודקדקני את הליקויים הקשים והרבים בהיערכות המוקדמת ובהתנהלות הגופים השונים בזמן המלחמה, אין כדי לחדש דבר בנוגע לתמונה הכללית. היא הייתה ידועה עוד בזמן המלחמה עצמה. גם לאחריה נבחן הנושא ותועד בשורה ארוכה של דיווחים עיתונאיים³ וכן בדוחות של ועדות ציבוריות. נציין כאן את הדוח הראשוני (מספטמבר 2006) וכן את הדוח הסופי. של ועדת המשנה של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, בראשות עמי איילון, שהגדירה את טיפול הממשלה בעורף "כשל מנהיגותי". דוח אחר, של שתי"ל⁴, דיבר על "נפקדות הריבון", ותיאר "תמונה קשה של קהילות שהוזנחו, מערכות שלטון מקומי שקרסו וממשלה שלא שועה לצורכי אזרחיה". לכל אלה מכנה משותף חשוב, מלבד חשיפת הממצאים הקשים: הם מצליחים כנראה, אולי במידה רבה מבעבר, לעורר את השיח הציבורי בנוגע לסוגיית ההתגוננות האזרחית. המודעות הציבורית לחומרת הנושא עלתה, גם אם לא ברור עדיין באיזו מידה מביא הדבר להתעוררות מספקת מצד הגורמים האחראים ולהיחלצות ממשית לשיפור מערכתי של המצב. שנה לאחר המלחמה התמונה בעניין זה אינה נראית אופטימית. עדיין רבים הדיבורים מן המעשים. עדיין רבים הפערים – הידועים – מן המעשים. מטרת מאמר זה להעשיר את הדיון הציבורי באמצעות ניתוח של כמה סוגיות עיקריות המשפיעות על יכולת ההתגוננות האזרחית של ישראל ולהציע מודל מערכתי לשיפור ההתמודדות הכוללת עם האיום העתידי.

מאיר אלרן, חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי

לא עורף אלא חזית (אזרחית)

ההתייחסות להתגוננות האזרחית בישראל כשאלת "העורף" עושה עוול לנושא וחושפת את ההבחנה הלקויה, בעלת המשמעויות המיתולוגיות, בין "חזית" ל"עורף". לכאורה, לראשונה "בנינו" נלחמים נגד האויב, שם עיקר העשייה ההרואית, המחייבת תמיכה גורפת של הציבור, וכן השקעות מקדימות עתירות, ושם המלחמה מוכרעת והעורף נתפס באורח מסורתי כדבר משני, האמור להיות מוגן באמצעות העברת הלחימה לשטח האויב, וככזה שהטיפול המקדים בו הוא בחזקת אגב אורחא, חסר תהילה, אפרורי ואולי אף לא משתלם בסופו של דבר.

למעשה, מיתוס זה לא היה נכון בחלק גדול של מלחמות ישראל. אמנם הייתה חשיבות רבה בהאדרת דמותו של צה"ל, אולם העובדה שזו נעשתה במידה מסוימת על חשבוננו של "העורף" לא הייתה מוצדקת גם עובדתית. מכל מקום, מאז מלחמת המפרץ הראשונה, בחורף 1991, הוחל בתהליך השינוי, לאחר ירי שלושים ותשעה טילים שהפכו את החזית האזרחית לזירה המובילה. מה שהתרחש בזמן האינתיפאדה השנייה, ובעיקר בתקופה שבין ספטמבר 2000 למאי 2002, עד מבצע "חומת מגן", היה למעשה מלחמה שהתנהלה במידה רבה, גם אם לא בלעדית, ב"חזית האזרחית". מספר הנפגעים האזרחים היה רב הרבה יותר ממספר החיילים שנהרגו או נפצעו במלחמה ארוכה זו. גם ההתמודדות הנמשכת עד עתה בשדרות ובעוטף עזה מתנהלת בעיקרה בחזית האזרחית, אולם יותר מכל אלה התאפיינה מלחמת לבנון השנייה בדגש המובהק שלה על החזית האזרחית.

התפתחות זו אינה מקרית. היא קשורה במישורין בהבנת אויבנו כי סיכוייהם להשיג הישגים משמעותיים בחזית הצבאית, בהתנגשות ישירה בין צבאות, אינם טובים. הדבר נכון במיוחד במלחמות סימטריות, בין צה"ל לכל אחד מהצבאות במעגל הראשון, ומן הסתם גם בקואליציה מורחבת, לא סבירה ככל שתהא. מכאן החשיבות שמייחסים

אויבנו לפגיעה בחזית האזרחית, המאפשרת מעקף, באמצעות נשק מנגד, תלול מסלול, רקטי או טילי, של זירת ההתגוששות הצבאית הישירה. היגיון זה מנחה מן הסתם את הסורים בבניין כוח הטילים שלהם, ובכלל זה בתחום הכימי. זה ההיגיון שעמד בבסיס בניין הכוח הטילי העיראקי בתקופתו של סדאם חסין, וכך גם בהתעצמות הצבאית של איראן, המכוונת גם להרתעתה של ישראל וגם למימוש היכולות אם לא תעמוד ההרתעה.

גם במלחמות א-סימטריות פגיעה באוכלוסייה האזרחית, בחוליה החלשה של ישראל, עשויה מבחינת אויבנו להביא להישגים חשובים. זה היה ההיגיון המבצעי של הפעלת המתאבדים באינתיפאדה השנייה, שהם הלכה למעשה סוג מצמרר של נשק מנגד. זה היה גם ההיגיון של בניין הכוח של חזבאללה בשנים שלפני המלחמה והפעלתו במהלכה: הפגיעה באוכלוסייה האזרחית כדי לחשוף את חולשת המרקם החברתי של ישראל, העשויה, לפי גרסתו אז של נסראללה, מ"קורי עכביש".⁵

משום כך יש חשיבות מיוחדת בהצבתו של "העורף" במקומו הראוי – כחזית האזרחית, המוערכת, המושקעת והמוכנה למלחמה, בצדה של החזית הצבאית.⁶ שתיהן חשובות, ושתיהן ראויות לתשומת לב מיוחדת. ההשקעה באחת והזנחת האחרת עלולה לפגוע ביכולותיה האסטרטגיות של ישראל. לקביעה עקרונית זו לא תהיה משמעות אם

בניין שנפגע
מקטיושה; בת-גלים,
חיפה.

מאז מלחמת יום הכיפורים. גם זו הגנה נאותה על החזית האזרחית, כל עוד היא עומדת. לא ניכנס כאן לשאלה הסבוכה מה קרה לדימוי ההרתעה הישראלית בעקבות מלחמת לבנון השנייה.⁷ יש להניח שהיא גם תרמה בזוויות חשובות להגברת ההרתעה הישראלית גם מול חזבאללה וגם מול הסורים, אולם הבעיה היא שהרתעה אינה עומדת בפני עצמה, ולעתים ההתפתחויות מביאות להידרדרות ולפריצת ההרתעה גם באורח בלתי צפוי ובלתי מתוכנן; כך גם באזורינו, ותעיד על כך המלחמה האחרונה.

השכבה השלישית היא הסיכול, בשלבים השונים, ובעיקר הראשונים של המלחמה, אם היא פורצת. כמו שהיה בשלב הראשון של מלחמת ששת הימים, ולהבדיל – בשעה הראשונה של מלחמת לבנון השנייה, אין ספק כי חיסול יכולת האש ארוכת הטווח של האויב היא המענה הראוי. מן הסתם צה"ל ממשיך לבנות בשקידה יכולת חשובה זו, האמורה לשחרר את החזית האזרחית מחלקים ניכרים של האיום. מהניסיון האחרון של מלחמת לבנון השנייה נראה כי המענה הסיכולי אינו מובטח.⁸ הוא תלוי במודיעין איכותי, נקודתי ועדכני. האויב מודע לחשיבות שיש להסתרה של יכולות התקיפה שלו ולצורך לבנות את כוחו בצורה מגוונת, המאפשרת תקיפת החזית האזרחית גם בכלים ניידים או אחרים, שקשה לזהותם ולתקוף אותם.

השכבה הרביעית היא היירוט של אמצעי הלחימה לאחר שיגורם. נראה כי מערכת הביטחון של ישראל השכילה למצוא פתרון לסוגיה זו מול שיגורים בליסטיים בטווחים ארוכים. לא כך בנוגע לרקטות הפרימיטיביות קצרות הטווח. פרשת הקטיושות בדרום לבנון במלחמה האחרונה, כמו סוגיית שיגור הקסאמים מהרצועה לעבר שדרות, מעידות בבירור כי לפחות היבט זה של השכבה הנדונה אינו פתור. נוצר כאן חור חמור במעטפת ההגנה על החזית האזרחית. נראה כי ההחלטה של החודשים האחרונים

לא יתלוו אליה הנגזרות ההכרחיות, בתחומי התכנון האסטרטגי, התקצוב ובניית המערכות הלאומיות והמקומיות.

מענה רב-שכבתי לבעיה רב-שכבתית

כמו שהחזית הצבאית אינה עשויה מקשה אחת והיא מחייבת מענים מגוונים, המשתלבים זה בזה, כך גם החזית האזרחית. יתר על כן, משום שבאזרחים עסקינן, הרי החזית האזרחית סבוכה הרבה יותר מזו הצבאית ומחייבת רגישות רבה הרבה יותר במתן המענים ההולמים. סוגיית ההתגוננות של החזית האזרחית מורכבת מכמה שכבות.

השכבה הראשונה היא מדינית, המתמקדת בהסדרת יחסי שלום או הפסקת אש ארוכת טווח עם שכנינו, שתצמצם את סיכוני המלחמה ואת האיומים על החזית האזרחית. אין ספק שזהו המענה האולטימטיבי, כזה המחייב יצירת תנאים שיאפשרו את קידומו הלכה למעשה.

השכבה השנייה היא יצירת ההרתעה האסטרטגית, זו שגם מול יריבים קשים מעצבת מציאות של יציבות צבאית, כמו זו הקיימת בחזית הסורית

יו"ר השלטון המקומי, עדי אלדר; ראש הממשלה, אהוד אולמרט; ראש העיר חיפה, יונה יהב. הפגישה נערכה במהלך סיור של ראש הממשלה בחיפה (18 ביולי 2007)

**יש מקום לבנות
רשות לאומית
לחירום, שתהיה
מופקדת על
כל ההיערכות
המקדימה
והניהול
האסטרטגי של
החזית האזרחית**

להערכות מה עלול לקרות אם גם האיראנים יהיו בתמונה). שיעור הנזקים הישירים הצפויים במקרה כזה יחייב מענה הולם, שונה בהיקפו ובאיכותו ממה שהיה במלחמה האחרונה.

נציין כאן מרכיב נוסף, שאינו פיזי, אלא תודעתי במהותו. במלחמה שהחזית האזרחית משולבת בה באופן אקטיבי, עולה חשיבותו של מרכיב החוסן הלאומי כגורם אסטרטגי מכריע ביכולת העמידה של ישראל מול האתגרים שאויביה מציבים בפניה. יש הגדרות רבות ושונות לסוגיית החוסן הלאומי.¹⁵ נסתפק כאן בהבהרה כי לעניינינו, יימדד החוסן הלאומי ביכולתה של החברה הישראלית להכיל ולהגיב על מהלומה (טראומה) מבחוץ, בצורה פרופורציונאלית לעצמתה ולחזור לתפקוד שגורתי ככל האפשר זמן קצר לאחר האירוע. לחלופין, היעדר חוסן יימדד בתגובה לא הולמת ובחוסר יכולת לחזור לתפקוד שגורתי לאורך זמן. במלחמת לבנון השנייה נמדד חוסן לאומי סביר לחברה הישראלית.¹⁶ יש הטוענים כי אילו נמשכה המלחמה אל מעבר ל-33 ימים, היינו חוזים בקריסה של מערכות ובפגיעה קשה בחוסן הלאומי. ייתכן. אציע כאן רק כי החוסן הלאומי תלוי גם בתחושת האמון של הציבור כי הרשויות המוסמכות עושות ככל שביכולתן כדי לספק לאזרח את הביטחון האישי ואת הטיפול הפסיכו-סוציאלי הנדרש בעת מלחמה, כאשר החזית האזרחית נפגעת.¹⁷ מבחינה זו הציבור כיום, ככל הנראה, ספקן הרבה יותר בנוגע להנחה זו.¹⁸ למען ביסוס החוסן הלאומי יש צורך לבנות מחדש את האמון של הציבור במנהיגיו, גם בעניין חשוב זה.

עיקרי המודל המוצע לטיפול בחזית האזרחית

כבר קבענו כי לבעיה הרב-שכבתית יש לספק מענה המבוסס על מודל רב-שכבתי, ובלבד שיהיה אינטגרטיבי במהותו ונשלט על ידי הגורמים האחראים. בתמצית אציע את המערכת הבאה:

לחדש את פיתוח מערכת הנאוטילוס אמורה לתת מענה מסוים לכך, אולם עוד חזון למועד. על כל פנים, שאלת המחיר של פיתוח מערכת יעילה מול ההשקעה האפסית בבניית האיום תמשיך להיות סוגיה המחייבת מענה.

השכבה החמישית היא המיגון הפיזי של מרכיבי החזית האזרחית כמו מתקנים לאומיים רגישים ומקלות הולם, לתקופות ארוכות, במבני ציבור⁹ ובבתי מגורים. ברור לכול כי המענה המוחלט אינו ראלי תקציבית.¹⁰ הוא גם מייצר בעיה ערכית לא פשוטה.¹¹ מה שמתרחש בשדרות בשנים האחרונות הוא אספקלריה נאותה של הבעיה מצד אחד ושל הקושי במציאת פתרונות מצד אחר. עד עכשיו התשובות שהמדינה החליטה לספק – מוגבלות, ובדרך כלל הן משמשות מענה ללחצים פוליטיים יותר מאשר להערכת מצב סדורה של הצרכים האמיתיים.¹² סוגיה אחרת, בעייתית לא פחות, היא ההגנה האזרחית מפני חומרי לחימה כימיים (חל"כ) כל עניין ערכות המגן, חלוקתן, איסופן וכל המשתמע מכך מעיד כי הפתרון המוחלט אינו בנמצא. גם בעתיד כנראה נמצא את עצמנו מתמגנים בצורה מאולתרת וחלקית.

השכבה השישית והבסיסית היא הטיפול בפרט ובקהילה. בהינתן מצב שההרתעה לא מנעה מלחמה, שהסיכול הצליח חלקית, שהיירוט השיג הישגים מוגבלים והמיגון נותר חסר, יש להניח כי בעימות עתידי יצליח האויב לשגר טילים או רקטות, מסוגים אלה או אחרים, ולפגוע בחזית האזרחית. במלחמה האחרונה שיגר חיבאללה כ-4,000 רקטות. כ-900 מהן פגעו בריכוזי אוכלוסייה. קצת יותר ממחציתן (471) בצפת בלבד. אלה גרמו להרג של 39 אזרחים ולפציעתם הקשה של 107 איש ועוד 138 שנפצעו ביוני.¹³ ממספרים אלה אפשר אולי להסיק על סיכוני הפגיעה בחזית האזרחית במלחמה עתידית,¹⁴ בעיקר אם זו תתנהל גם מהחזית הסורית (ולא אדרש כאן

בעיקר תקציבית. אחרות, הרשויות החלשות, יצטרכו סיוע במשך שנים.²² הדבר מתחייב, גם כדי לצמצם את הסיכון הטמון בפערים בין חזקים לחלשים,²³ על כל הכרוך בכך מבחינת תחושת הקיפוח של החלש והשלכותיו על החוסן הלאומי. עד שיגיעו לרמה הנדרשת, את עיקר הסיוע לרשויות הנצרכות, מלבד תקצוב והדרכה, צריך לתת צה"ל, באמצעות יחידות הקישור לרשויות (יקל"ר) של פיקוד העורף שהוקמו לאחרונה.

• המגזר השלישי למרכיביו ולארגונו הפילנתרופיים צריך להיות משולב מראש במסגרת הרשויות המקומיות. תרומתו חיונית וערכית, ויש לעודדה,²⁴ אולם אין לאפשר מצב, כמו שהיה במלחמה האחרונה, כאשר למעשה תפסו עמותות ונדבנים את מקומן של הרשויות הממלכתיות והמוניציפליות, על פי עדיפויותיהם וסדר היום המיוחד להם.

אסכם ואציע כי האלתור ימשיך כנראה גם בעתיד להיות גורם מוביל בהיערכות המדינה להגנה על החזית האזרחית, אולם בכך לא יהיה די. מול תרחישי הייחוס הצפויים בעימותים הבאים, אין מנוס מבנייה מוסדרת של המערכת, במודל מהודק רב-שכבתי, כדי להבטיח כי בצד ההישגים הנדרשים בחזית הצבאית יירשמו גם הישגים דומים בחזית האזרחית. הימנעות מעשייה נמרצת עלולה לעלות במחיר יקר. אסיים בציטוט מדבריו של זאב שיף ז"ל, שכתב במאס האחרון בעניין זה כי: "אם נכונות הערכות המודיעין – לפיהן חזבאללה מחדש את מערך הרקטות שלו, סוריה בונה מערך טילים ורקטות גדולות חדשות וחמאס ממשיך בהברחות נשק גדולות מסיני – אין מנוס מהמסקנה כי ישראל לא עשתה צעד ממשי כדי להגן טוב יותר על העורף. את האנרגיה לא צריך לבזבז על השאלה מהי הדרך הטובה לטפל בדו"ח מבקר המדינה אלא בעשייה להגנה טובה יותר על העורף".²⁵

■ ככלל, יש מקום לבנות רשות לאומית לחירום,¹⁹ שתהיה מופקדת ברמה העליונה על כל הנדרש מבחינת ההיערכות המקדימה והנהיגה האסטרטגית של החזית האזרחית. בכך יינתן מענה לליקוי העיקרי שנחשף במלחמה האחרונה בכך שהאחריות לנושא טושטשה ופוזרה בין הגופים הרבים העוסקים במלאכה. הרשות, שצריכה להיות בכירה במעמדה ואזרחית באופייה,²⁰ מגובה בחקיקה הולמת, צריכה לקבוע את האסטרטגיה, את הסטנדרטים, את התכנית הרב-שנתית, את היעדים, את התקצוב הממלכתי ואת דרכי הפיקוח על הביצוע. היא צריכה לבנות מודל של תיאום הולם בין הגופים השונים.

■ בביצוע הלכה למעשה תתחלק העבודה כדלקמן:

- על שכבת ההרתעה, הסיכול, היירוט והמיגון יהיה מופקד משרד הביטחון באמצעות צה"ל, פיקוד העורף ושאר הסוכנויות העוסקות בכך.

- על הטיפול בשגרת החירום הפסיכו-סוציאלית באזרחים וכן על כל ההיבטים הפיזיים של שעת חירום והחזרה לשגרה אחריה, על פי האסטרטגיה והתורה שתגבש הרשות הלאומית, יופקדו הרשויות המקומיות. רק הן, המופקדות על הטיפול בפרט בשגרה, יכולות וצריכות להעביר את הידע שלהן להפעלת המערכות בשעת חירום. אין אחר שיכול להחליף אותן בכך. הרשויות צריכות להיות אלה הממונות לוודא תיאום ואינטגרציה עם הגופים האחרים הפועלים בגזרתן, כמו גורמי פיקוד העורף (בדגש על מקלוט, על חילוץ ועל הצלה), משטרת ישראל, מד"א, כיבוי אש ואחרים. כמה מהרשויות, החזקות מבחינה סוציו-אקונומית ומנהיגותית, ערוכות לכך כבר עכשיו,²¹ כמו שהיו ערוכות לפני המלחמה האחרונה ובמהלכה. כמה מהן עוד צריכות להשקיע הרבה בהיערכות המוקדמת. הרשות הלאומית צריכה לסייע להן בכך,

**המגזר השלישי
למרכיביו
ולארגונו
הפילנתרופיים
צריך להיות
משולב מראש
במסגרת
הרשויות
המקומיות**

הערות

1. משרד מבקר המדינה, **היערכות העורף ותפקודו במלחמת לבנון השנייה**, הדוח המלא, יולי 2007.
2. ראו: שם, בתקציר, בפרק סיכום ומסקנות, פסקה 4.
3. ראו למשל את סדרת המאמרים ב-**הארץ** מאת רות סיני על תפקוד העורף במלחמה, 1 באוגוסט 2006 – 22 בספטמבר 2006.
4. שתי"ל וכוכב הצפון, אזרחים בחזית, **דוח לסיכום כשלי הטיפול בעורף במלחמת לבנון השנייה מנקודת מבט אזרחית**, פברואר 2007.
5. בנאומו לרגל הנסיגה הישראלית מלבנון, במאי 2000. הציטוט המדויק הוא: "ישראל זו, אשר ברשותה נשק גרעיני וחיל אוויר החזק ביותר באזור, אינה אלא חלשה מקורי עכביש".
6. ראו: דן מרידור, בעבודתו כראש הוועדה לגיבוש תפיסת הביטחון של ישראל, מציע תוספת של ממד רביעי – ההתגוננות, למרכיבים המסורתיים של ההרתעה, ההרתעה וההכרעה. **מעריב**, 31 באוגוסט 2006, וכן ב-**הארץ**, 3 באוקטובר 2006.
7. ראו: יאיר עברון, "ההרתעה ומגבלותיה", בתוך: מאיר אלרן ושלמה ברום (עורכים), **מלחמת לבנון השנייה, היבטים אסטרטגיים**, הוצאת ידיעות אחרונות והמכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב 2007.
8. ראו את מאמרו של גיורא רום, 'מבחן האסטרטגיות של היריבים – כשתי אוניות החולפות זו עלפני זו בחשיכה', שם.
9. **הארץ**, 29 באפריל 2007: מבדיקה בכמה רשויות מקומיות עולה כי "מאז המלחמה לא חל שיפור משמעותי במצב המקלטים – הן בקו העימות והן בערים הגדולות. חלק גדול מהמקלטים הציבוריים ברשויות אינם ערוכים לשהייה ממושכת, וקצב הקמת הממ"דים בבניינים קיימים אטי".
10. **הארץ**, 12 ביולי 2007, מנכ"ל משרד ראש הממשלה: חסרים חמישה מיליארד שקל למיגון העורף.
11. ראש הממשלה אולמרט בכנס קיסריה, על פי Ynet: 28 ביוני 2007: "אי אפשר למגן את עצמנו לדעת. איננו יכולים בטוח זמן קצר לספק את כל הביטחון האישי שהיינו רוצים".
12. Ynet, 20 במאי 2007, מחדל המיגון הגדול.
13. על פי נתוני משרד הבריאות, כמו שצוטטו ב**ידיעות אחרונות**, ב-22 ביוני 2007. לאלה יש להוסיף עוד 2,442 פצועים קל ו-2,782 נפגעי חרדה.
14. האלוף (מיל') זאב לבנה, מי שהיה המפקד הראשון של פקע"ר ומשמש כיום "כפילו" של מפקד פקע"ר: "המלחמה הבאה תהיה מסה של רקטות מכיוונים
- שונים: לבנון, סוריה, איראן והשטחים. עשרות אלפי טילים ורקטות שיירו לעבר ישראל במהלך המלחמה. זה מספר סביר לחלוטין", **ידיעות אחרונות**, 6 ביולי 2007.
15. על מהות החוסן הלאומי והגדרותיו ראו: מאיר אלרן, **חוסן לאומי בישראל, השפעות האינתיפאדה השנייה על החברה הישראלית**, מזכר מס' 84, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב, ינואר 2006.
16. מאיר אלרן, 'החזית האזרחית במלחמת לבנון השנייה', בתוך: מאיר אלרן ושלמה ברום (עורכים), **מלחמת לבנון השנייה: היבטים אסטרטגיים**, ידיעות אחרונות והמכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב 2007, עמ' 101-118. ראו גם: "תחושות ועמדות הציבור ביחס למלחמה בצפון" **דעות בעם**, גיליון 12, אוגוסט 2006, מכון ב.י. ולוסיל כהן לסקרי דעת קהל, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום.
17. אבי בלייך, "חוסן אישי, חוסן חברתי, בנוגע לרגש", עמותת נט"ל, גיליון 9, אפריל 2007. ראו שם גם פרופסור מולי להד, "אני, אתה והמלחמה הבאה".
18. Ynet 11 ביולי 2007: המנכ"לים מודים: ישראל אינה ערוכה למלחמה כוללת. וכן: **הארץ**, 30 ביוני 2007: "לא יוצאים מהבונקר". תושבי הצפון משוכנעים שמלחמה נוספת, בחודשי הקיץ כנראה, אינה נמנעת. הם מתכוונים כמיטב יכולתם.
19. ראו דוח מבקר המדינה, **היערכות העורף**, יולי 2007, עמ' 4: "על הממשלה לבחון בהקדם את האפשרות שגוף מרכזי לאומי יאחד אחריות וסמכות ויוכל לרכז קשב ומאמץ ולרכז את כל הטיפול בעורף בעתות שגרה ובעתות חירום, לרבות גיבוש התפיסה, בניין הכוח ותרגולו".
20. החלטת הממשלה מאפריל 2007 להטיל על משרד הביטחון את האחריות לניהול החזית האזרחית מקבעת למעשה את המצב הקיים. היא אינה מתייחסת להקמת רשות לאומית ואינה עולה בקנה אחד עם הצורך בהטלת האחריות על הגורם האזרחי הבכיר ביותר.
21. ראו למשל את מודל ההיערכות של עיריית תל-אביב, מרט"ל (המטה לטיפול באוכלוסייה) ו"מרכז חוסן" שהוקם בעקבותיו לצורך הפצת הידע בנושא חיוני זה לרשויות מקומיות אחרות ברחבי הארץ.
22. ראו: מרים ביילין, **ההון החברתי ותרומתו להתמודדות עם מצבי משבר ביישובי חבל עזה**, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ספטמבר 2006.

הפרטי [...] תרמה באופן ניכר למילוי החלל שהותירו רשויות המדינה. עם זאת, נמצא כי הרשויות לא פעלו לארגון הסיוע באורח מסודר ולהפנייתו למקומות שנוקקו לכך יותר".

25. זאב שיף, "מחדל לאומי", **הארץ**, 6 במרס 2007.

23. המכון הישראלי לדמוקרטיה פרסם ביוני 2007 מסקנות של פורום, בראשותו של דן מרידור, שעסק בנושא העורף ויישובי קו העימות. תמציתו: "נפגעה יכולת המדינה לדאוג לאזרחיה ללא תלות ביכולת הכלכלית". **הארץ**, 17 ביוני 2007.

24. דוח מבקר המדינה 2007, תקציר: "התגייסות המגזר

המכון למחקרי ביטחון לאומי מודה

ליוסי חכמי

על תרומתו להוצאתו לאור של העדכן האסטרטגי